

KENDE ISTVÁN:

JOSEPH KI-ZERBO: EGY AFRIKA-TÖRTÉNÉSZNŐ MŰVE ÉS ARCKÉPE

Nagyonis egyértelmű történelmi okai vannak, hogy Afrika, különösen az ún. Fekete-Afrika történetét eddig jobbra nem Afrikában és nem afrikaiak írták meg. S ha az Afrika történetéről eddig megismert művek összességét, mintegy mennyiségi mérlegét vizsgálnánk, alighanem azt is megállapíthatnánk, hogy azok többségét kolonialista és faji szemléletű megvilágításban és elfogultsággal írták. Csak részben ellensúlyozta ezt néhány régebbi antikolonialista (pl. Vigné d'Octon) vagy liberális beállítottságú (pl. lord Hailey) történész, majd újabban haladó nyugati kutatók (Davidson, a délafrikai származású Segal), akik közül egyesek hosszabb-rövidebb időre Afrikában telepedtek le (mint a kommunista Suret-Canale), vagy olyan amerikai néger tudósok, akik egy része élete késői szakaszában Afrikába telepedett „vissza” (ha visszatelepedésnek minősíthetjük az ősi, családi származás szerinti áttelepülést) (mint W.E.B. Dubois vagy A.Hunton). Mind számottevőbb tényezővé válik a szocialista országokban – a Szovjetunió mellett első sorban alighanem az NDK-ban és Lengyelországban – kialakult, szélesedő Afrika-kutatás. Érthető azonban, ha éppen főleg a haladó kutatók még kevésbé férhettek hozzá az amúgyis igen szűkösen fellelhető eredeti forrásanyagokhoz, mint egyik-másik kolonialista elődük. Tegyük ehhez hozzá az ismert tényeket: hogy Afrika történetének igen gyér az eredeti írásos dokumentum-anyaga, s az is jobbra arab, vagy európai kolonialista eredetű, hogy más régióknál kevesebb legalábbis a már feltárt régészeti anyag, hogy a tárgyi emlékek – és anyagaik – itt gyorsabban pusztulók, mint kontinentális vagy zord éghajlat alatt, hogy az itt különleges – bár vitatott – fontossággal bíró szájhagyományi, orális forrásanyag különösképpen nehezen hozzáférhető ma is, s az országok jelentős részében éppen azok számára nehéz, akik a múlt következetesen antikolonialista feltárásán munkálkodnának.

Napjainkban viszont helyenként komoly lendülettel indult meg (bár néhol meg is torpant már) az afrikai eredetű történelmi dokumentumok módszeres felkutatása (pl. Ghana, Nigéria, Madagaszkár), az erőteljesebb régészeti kutatás, antropológiai feltárás (pl. Leakey nagyjelentőségű afrikai leletei). A legjelentősebb tény azonban, hogy mindezekkel párhuzamosan, részben ezek következményeként is, felnöveben van egy számottevő afrikai

honos afrikanista gárda, ebben az értelemben is igazolva Lumumba búcsúlevele emlékezetes, bár szélesebben értelmezendő szavait: „Afrika maga fogja megírni történelmét.”

Ennek az új gárdának egyik neves képviselője a felső-voltai Joseph Ki-Zerbo. Életpályája az afrikai, azon belül a „frankofón” országokbeli néhány kiemelkedő értelmiségi – az „elit” tagjai – szokványos módján indul: missziós iskolában sajátítja el az alapismereteket (ezzel bejutva az országában akkor mintegy 4–5 %-nyit kitevő írni-olvasni tudó réteg tagjai közé, mondhatnánk: értelmiségi-jelöltnek), képességei eredményeként 1949-ben a párizsi Sorbonne-ra jut, résztvesz a párizsi afrikai diák-mozgalmakban, majd Franciaországban marad – az ötvenes évek közepe ez! – középiskolai történelemtanárnak. Az első felszabadult francia gyarmat, Guinea, azonban már az 1958 végén bekövetkezett függetlenség első hónapjaiban meghívja tanárnak – és innen kezdve ismét Afrika válik állandó letelepedési és munkahelyévé. Magasabb pedagógiai funkciók, immár Felső-Voltában, saját hazájában, nemzetközi szervezetek (ENSZ, UNESCO) megbízásai, tudományos munka és politikai tevékenység jelzik ettől kezdve éveit. Elnöke lett a három mérsékelt „polgári” felső-voltai párt egyikének, a Voltai Haladó Uniónak (UPV), 1978-ban sikertelenül indul a köztársasági elnöki választásokon is. Elnökjelöltsége mellett képviselő, pártelnök, de képviselői mandátumáról lemond, hogy ideje nagyobb részét áldozhassa felsőoktatási tevékenységnek, nem csak felső-voltai, de össz-afrikai, legalább bis össz-frankofón-afrikai síkon. Párt- illetve politikai tevékenységével nem hagy fel, de – mint egy interjúban megjegyzi – „Felső-Volta jelenkori történelme gyakorlatban alakul a Nemzetgyűlés keretein kívül, mint azon belül.” (Jeune Afrique 1979. jan. 31.)

Történelmi kutató-elemző munkájának eredményeit főként cikkekben foglalta össze, amelyek jórészt afrikai vagy afrikai témájú folyóiratokban (Présence Africaine, Afrique Nouvelle stb.) jelentek meg. Fő műve, amely az ismert és elismert Afrika-történészek sorába emelte, az 1969-ben befejezett, 1972-ben a párizsi Hatier-nél megjelent *Histoire de l’Afrique noire* (Fekete-Afrika története); a kötet alcíme: Tegnaptól holnapig. A több mint 700 oldalas kötet elsősorban azokkal száll nyílt vitába, akik szerint Afrikának nincsen történelme, vagy, ami ezzel kb. egyértelmű, akik számára ez a történelem a gyarmatosítók – vagy: a rabszolgahajcsárok – megjelenésével kezdődik. Ez valóban gyakori állítása a nyugati Afrika-történelmi irodalomnak. Ki-Zerbo bőven idéz ilyen megállapításokat, neves szerzőktől is. Ugyane gondolatkör kapcsán érdemtelenül vitázik Sík Endre Afrika-történetének egy megállapításával is. Furcsának találja, mennyire egymás köze-

lébe kerülnek, szerinte, időnként a faji előítéletekkel terhelt történészek és a szigorú elvű marxista történészek is; ennek kapcsán Sík Endrére mint „nagy magyar történész és államférfi”-re hivatkozik, aki „különben néhány igen kiváló módszertani elvet fogalmaz meg”. S itt idézi Sík Endre négykötetes Fekete-Afrika története bevezetőjének azt a passzusát, amely szerint „az afrikai népek legnagyobb részénél – a szó igazi értelmében véve – állam még nem létezett, minthogy még osztályok sem voltak. Helyesebben: mindkettő még csak csirájában létezett. Ezért velük kapcsolatban az európai hódítók megjelenése előtt, a szó tudományos értelmében valóban nem lehet történelemről beszélni. Helyesebben: az afrikai népek *előtörténetének* tanulmányozása inkább az etnográfiai mint a történelemtudományok körébe tartozik.”* Ismerjük el, hogy Sík fogalmazása e ponton valóban nem a legszerencsésebb. Mégis úgy véljük, hogy idézése Ki-Zerbo mondani-alója alátámasztására indokolatlan; egyrészt pontatlan is: elhagyja a „történelmükről” szó Sík által nem véletlenül kitétt – a francia kiadásban is szereplő – idézőjelét, másrészt a fent általunk idézett rész befejező mondatát is. Ha ugyanis figyelembe vesszük ezeket is, akkor Sík fogalmazásának kapcsán Marx és Engels Kommunista Kiáltványának értelmezésére utalhathatunk: ismeretes, hogy a híres megállapítást, miszerint „minden eddigi társadalom története osztályharcok története”, negyven évvel a mű kiadása után maga Engels tartotta szükségesnek így pontosítani jegyzetében: „azaz minden *irott* történet”. Nyilvánvalóan így értelmezte Sík is az „inkriminált” ponton a maga megállapítását. Megjegyezzük és témánk kapcsán igen fontosnak tartjuk, hogy az osztályalakulás előtti Afrika történetiségének kérdése körül gyakori és éles ma is a vita. Úgy véljük, ezért kellett Amílcar Cabralnak, a portugál-ellenes afrikai szabadságharc egykori vezetőjének, Afrika legkiemelkedőbb marxista teoretikusának is kitérnie erre a sokak által vitatott kérdésre egyik jelentős megnyilatkozásában, 1966-ban Havannában tartott előadásában:

„Azok, akik azt mondják – és szerintünk helyesen – hogy a történelem mozgatóereje az osztályharc, ha alaposabban ismernék az egyes gyarmatosított, azaz az imperializmus által leigázott népek lényeges jellemzőit, bizonyára egyetérténekek azzal, hogy pontosítás és még nagyobb alkalmazási terület létrehozása céljából felülvizsgálják ezt az állítást... Vajon a történelem csak attól a pillanattól kezdődött, ahogy az *osztály* jelensége és ennek következtében az osztályharc kifejlődött? Az igenlő válasz azt jelentené, hogy történelmen kívül helyeznénk azoknak az embercsoportoknak a teljes

*Sík Endre: Fekete-Afrika története, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. I. köt. 17. p.

életkorszakát, amelyek a vadászat és később a nomád és letelepült mezőgazdaság felfedezésétől a nyájak kialakításáig és a föld magánkisajátításáig éltek. Ez azt is jelentené – és ennek elfogadását elutasítjuk –, hogy Afrika, Ázsia és Latin-Amerika több embercsoportja történelem nélkül vagy a történelmen kívül élt, amikor az imperializmus igája alá került.”**

Érthető, ha olyan kiemelkedő személyiségek, mint Amílcar Cabral vagy Ki-Zerbo, egyaránt ilyen érzékenyen reagálnak minden olyan megállapításra, amely – szerintük – Afrika történelme létezésének vagy fontosságának tagadásán keresztül az afrikai múlt jelentőségét csökkentené. S Ki-Zerbo szóbanforgó könyve mindvégig ennek a tételnek a cáfolatát tekinti egyik fő céljával.

A „Fekete-Afrika története” felépítése viszonylag egyszerű és jól áttekinthető. Tizenhárom fejezetéből tizenegy voltaképpen periodikus fejezet; felsorolásuk a mű periodicitásióját is jól mutatja (az oldalszámokat az arányok érzékeltetése céljából közöljük):

1. A történelem-előtti kor. Afrika, az Ember hazája (39–62)
2. Az antik Fekete-Afrika (63–84)
3. Sötét századok (Ez a viszonylag legkevésbé feltárt 1.–6. századokat tárgyalja) (85–102)
4. Fekete-Afrika a 7. századtól a 12. századig: a királyságoktól a birodalmakig (103–128)
5. Nagy századok (12.–16. század) (129–196)
6. A fordulat (A 16. sz. és a rabszolgakereskedelem története a 15–19. században) (197–230)
7. Az újjászerveződés századai: 16–19. század (231–353)
8. Integrációs törekvések a 19. században (354–400)
9. A kontinens megszállása: az afrikaiakat megfosztják Afrikától (401–428)
10. Idegenek aranykora (429–468)
11. Fekete-Afrika ébredése, vagy az újrakezdett történelem (469–568)

Ez a valójában csupán tartalomjegyzék-közlés is bizonyos fokig megmutatja szerző koncepcióját is, a korszakolást, amelyen belül minden esetben sorra veszi a főbb régiókat illetve államalakulatokat, majd gyarmatbirodalmakat. Figyelemreméltó, hogy a legbővebb fejezetek, a szokásostól eltérően, éppen Afrikának a belső fejlődésével, bel-problémáival, jórészt az ide-

*A.Cabral: A nemzeti felszabadítás: a termelőerők felszabadítása az idegen uralom alól.
In: Fejlődő országok, haladó eszmék. Kossuth, Budapest, 1976. pp. 204–205.

genektől mentes periódusokkal foglalkozó részek: terjedelmi sorrendben a 7., a 11., az 5. és a 8. fejezetek. A 12. fejezet külön egységként tárgyalja (569–592) Madagaszkár egész történetét – mint amely az afrikai kontinens történelmi áramlataitól jórészt függetlenül alakult és korszakai igen kevésbé esnek egybe a kontinens történelmének szakaszaival –, míg a 13. utolsó fejezet (593–649) „Afrika mai problémái”-t tárgyalja. Fényképanyag, térképek és egy 28 oldalas Afrika-központú, de világtörténelmi kitekintésű, 1972-vel záruló szinoptikus kronológiai táblázat egészíti ki a művet.

Az, hogy Afrika történelmét afrikai tudós írja meg, mint említettük, érthető okokból új jelenség. Érthető az is, ha magának e ténynek újszerűsége olyan fogalmazásokra készíti a szerzőt, hogy, miután barátként külön említi azokat, akik nem-afrikai voltak ellenére Afrika történelmével úgy foglalkoznak, hogy „levetik a ‚civilizatori’ mundért”, a többiekkel ezt közli: „Mi nem adunk Önöknek tanácsot, hogyan értékeljék Cromwell, Napoleon, Washington vagy bárki történetét. Önök se adjanak nekünk, hogy értelmezzük Soundjata történetét.” (31. p.)

Tegyük nyomban hozzá: sok minden tenné érthetővé, már-már elfogadhatóvá azt is, ha az új afrikai történész-generáció mintegy a gyarmatosítás és a gyarmatosító szemléletű történelemírás ellenhatásaként idealizálná a prekolonialista szakaszokat és csak fekete színekkel festené a rabszolgakereskedelem illetve a gyarmatosítás valóban szörnyű évszázadait. Ki-Zerbót nem érheti ilyen vád. Néha már-már bántó elővigyázattal keresi azt is, ami az európaiak – rabszolgakereskedők, kalmárok, hittérítők, utazók, katonák stb. – megjelenésében pozitív vagy pozitív hatású volt. Mindemellett a „fehérek” jelenlétének periódusait, mint a fentiekből is kitűnt, viszonylag szűkszavúan kezeli. Gondot elsősorban a kevésbé ismert és feltárt, „tisztábban” afrikai szakaszokra fordít. Az államalakítási kísérletekre, a szerveződő társadalmakra, a belső ellentétekre és ellentmondásokra, Fekete-Afrika külső – de nem gyarmatosító-gyarmatosított – kapcsolataira, a fellendülések szakaszaira. A nagy megrázkódtatások, az európaiak ismételt megjelenései kapcsán is elsősorban ezen eseményeknek az afrikai társadalmakra, eseményekre gyakorolt hatását kutatja. Ezért tud sok újat adni a meglévő Afrika-irodalomhoz: az önálló fejlődésnek és a „nemzet-előtti” szinten való népi ellenállásoknak leírásait, elemzését. És egyben a szó tudományos értelmében vett objektivitás mellett tud határozottan állást foglaló is lenni, úgy, ahogy ezt könyvének a továbbiakban általunk közölt részletében, történelmi koncepciója ismertetése kapcsán a történésztől igényli.

Állásfoglalásával – megjegyezzük – nem tudunk mindig egyetérteni. Igaz, az általa leírtakkal csak viszonylag ritkán lenne vitatkozni valónk. In-

kább azt hiányoljuk — és ezt tekintjük állásfoglalásnak — amit nem írt meg, ami felett elsiklik, vagy amit arányaival érzékeltet.

Már maga az a tény sem kielégítő, hogy a historiográfiai leírások és hivatkozások során megfélemedezik a szocialista országok Afrika-irodalmáról. Egyetlen számottevő utalása e téren a Sfik Endre művével való fent idézett polémia. Igaz, részben magyarázhatja e mulasztásokat a szocialista irodalom nyelvi elszigeteltsége egy nyilvánvalóan francia és angol olvasási körű kutató elől — de nem mentheti.

Elsődlegesen „afrikai” hiányosságnak érezzük azonban a portugál-afrikai szabadságharcok jelentőségének nem kellő felismerését. 1969-ben, amikor a szerző befejezte művét, már nem csak javában folytak a fegyveres harcok Angolában, Mozambikban, Guinea-Bissauban — amiről a mű be is számol — de világos volt e harcok politikai tartalma, világnézeti jellege, és így kontinentális jelentőségük is. A mozambiki harcok vezetőjét, E. Mondlanét ebben az évben gyilkolta meg a reakció és világszerte ismert volt már a guinea-bissauai harcok vezetőjének, a rövidesen ugyancsak meggyilkolt Amílcar Cabral-nak számos jelentős elméleti munkája, amelyek Afrika jelenkori körülményeire, de annak történelmi előzményeire is fényt vetnek. Sajnos, Ki-Zerbo láthatóan kevésbé ismerte fel e harcok és e vezető egyéniségek jelentőségét, mint a nemzetközi imperializmus. Mellőzi értékelésüket, nem foglalkozik sem politikai harcaikkal illetve a szabadságharcok tényleges politikai töltetével, sem e harcok és az említett szerzők munkássága elméleti tanulságaival. Igaz, egy mellékmondat egyetlen jelzőjével elismeri Amílcar Cabralt „kiváló vezető”-nek, kontinentális jelentőségét azonban nyilvánvalóan félreismeri. S ha igaz is, hogy a portugál-afrikai harcokat világtörténelmi jelentőségűvé végül a csak később — 1975-ben — bekövetkezett győzelem tette, a marxista — és az imperialista! — Afrika-irodalom már jóval előbb tisztában volt jelentőségükkel, sajátos új vonásaikkal.

Ami könyve végkövetkeztetéseit illeti — amelyek egy részét a továbbiakban közöljük — joggal emeli ki Afrika megváltozott fontosságát a nemzetközi erőviszonyok alakulása szempontjából. Mégis, úgy véljük, érdemén alul kezeli — nem csak a portugál gyarmatok harcai kapcsán — az Afrikában is éles és élesedő ideológiai ellentéteket, az út- és rendszer-választásból fakadó szükségszerű konfliktusokat. A jövődőt illetően pedig némileg Nkrumah nyomdokain járva idealizál egy olyan afrikai egység-megoldást, amelynek korunk politikai realitásai közepette aligha van lehetősége.

Könyvében egyébként Nkrumahot a szerző „a nagy pánafricanistá”-nak nevezi — de nem elemzi bukása okait, a legújabbkori afrika történelem e fontos eseménye körülményeit. Figyelemreméltó módon megteszi ezt

azonban egy későbbi interjúban, amelyben kifejti, hogy Nkrumah „alábecsülte a burzsoázia ellenállóképességét. Semlegesítenie kellett volna azt – és ő nem így tett. Ezért kellett buknia.” (Jeune Afrique 1979. jan. 31.)

Ki-Zerbo politikai nézeteit illetően ugyanebben az interjúban azt fejti ki, hogy „bár a szocializmus híve vagyok, ellenzem a bürokratikus szocializmust, amely Afrikában ugyanúgy új privilegizált osztályokat teremthet, mint a klasszikus kapitalizmus... Nem vagyok kommunista, amennyiben nem vagyok ateista – mivelhogy hívő vagyok. Mindemellett elfogadom a marxizmus bizonyos elemeit. Így teljesen magamévá teszem a dialektikát, mint az elemzés eszközét és a valóság megértésének módszerét. Ugyancsak teljes egészében csatlakozom az osztályharc elméletéhez, mert, mint történész, tapasztalom, hogy az osztályharc, miként különben az erőszak is, realitás. A kérdés az, kinek a szolgálatában alkalmazzák. Nem vagyok az erőszak kultuszának a híve.”

Nem tekintjük feladatunknak Ki-Zerbo interjúja elemzését. Úgy véljük azonban, az idézett részek hasznos kiegészítést adhatnak fő műve és arcképe ismertetéséhez. De talán érzékeltetik azt is, milyen elméleti ellentmondások, eszmei tisztázatlanságok jellemzik ma Afrikában nem csak a politikai harcok szféráját, hanem a kialakuló történelmi kutatómunkát és a kutatókat is.

Electro-Photo-Rite